

УДК 811.161.2'06'28-112

ІВАН КОВАЛИК І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Оксана Костів

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/343, 79602 Львів, Україна,
тел.: (80 322) 239 47 17*

У статті проаналізовано погляди І. Ковалика на питання української діалектології та лінгвістичної географії, зокрема проблеми синхронії та діахронії в діалектах, взаємодії літературної мови та діалектів, деякі теоретичні питання діалектології та лінгвогеографії. Особливу увагу звернено для аналізу важливої фонетичної риси – обниження наголошених голосних в говорах південно-західного наріччя.

Ключові слова: діахронія, синхронія, діалект, літературна мова, обниження наголошених голосних.

Питання української діалектології І. Ковалик проаналізував як у спеціальних діалектологічних студіях, так і в низці наукових праць з історії мови, ономастики, словотвору Одразу зазначимо, що діалектології не була основним предметом дослідження автора. Проте навіть у статтях, які не пов'язані безпосередньо з питаннями діалектології, учений торкався проблем українських говорів. Аналізу діалектологічних студій І. Ковалика присвячена ґрунтовна наукова розвідка Я. Закревської [2, с. 23-27], у якій відзначено, що основними напрямками досліджень І. Ковалика в царині діалектології було розв'язання загальнотеоретичних питань мови та мовленні, синхронії та діахронії, статистики та динаміки, взаємовідношення діалектної та літературної мови.

І. Ковалик одним з перших в українській діалектологічній науці проаналізував проблеми синхронії та діахронії саме в діалектології [9, с. 40-50], відзначивши, що співвідношення синхронного та діахронного, статистики та динаміки в діалектах передусім пов'язане з поняттям системності у говорах. У процесі дослідження синхронного зрізу виникає питання: чи вміщує його аналіз розгляд тенденцій мовного розвитку, чи це повинно бути предметом вивчення діахронії.

Відзначаючи взаємозв'язок синхронного та діахронного у процесі вивчення говорів, І. Ковалик зазначав, що „в процесі монографічного вивчення всієї системи територіальних говорів слід, по-перше, визначити поняття системи говірки, по-друге, вказати на конститутивні елементи говірки в усіх ярусах її структури, по-третє, виявити специфіку зв'язків у всіх ярусах мовних мікросистем (фонетичної, граматичної – морфологічної і синтаксичної, словотворчої, лексичної, фразеологічної, семантичної і стилістичної), по-четверте, звернути увагу на сітки взаємозв'язків між усіма мікросистемами та, нарешті, вказати, в чому саме виявляються діалектні відмінності всієї структури досліджуваного говору (говірки) в цілому стосовно інших говорів (говірок) та літературної мови, під тиском якої проходить постійний процес стирання діалектних відмінностей” [8, с. 41]. Отже, для дослідника важливо констатувати ті елементи, які

становлять ядро говору, його статичні риси, а також виявити тенденції, діалектні риси, які перебувають на периферії досліджуваної території в стадії динаміки.

Саме у другій половині ХХ століття виявилася посилена увага до вивчення змістового плану мовних одиниць та динамічних моделей мови, тобто відбувся поступовий перехід від статичного опису мови до його динамічного аналізу, до реалізації ідей про мову як передусім діяльність. У сучасному мовознавстві синхронний та діахронний підходи у вивченні мовних явищ також розрізняють, не ототожнюючи проте синхронію лише зі статикою, станом спокою. Мовну систему на синхронному зрізі потрібно розглядати не як „статичну лінгвістику” (Ф. де Сосюр), а систему, що перебуває в постійному русі й розвитку її елементів, – „тому взаємозв’язки між частинами системи мови визначаються не статичними протиставленнями на горизонтальній площині, а динамічно – законами руху системи та її елементів [8, с. 45]”.

Визначаючи основні завдання діалектологічної науки (у формулюванні автора – перспективної діалектології), І. Ковалик зазначав, що у процесі дослідження діалектних явищ потрібно визначити „інтенсивність процесів діалектних змін у різних сторонах мови: фонетичній, граматичній, лексичній (фразеологічній) та стилістичній” [7, с. 215], тобто обирати для аналізу риси, які перебувають в стадії динаміки.

Отже, динаміка і статика – це два стани існування діалектних явищ, що перебувають у постійній взаємодії та взаємозв’язку. Для кожного синхронного зрізу характерна тенденція до рівноваги і водночас риси, які існують нестатично. Перманентний рух мови на певних етапах переривають (образно кажучи, немов фіксують стоп-кадром) моменти статичності. Динаміка і статика пов’язані, бо без статичності динаміка виявляється як безперервний, безформний рух, що не дає змоги пізнати структуру мови, а також постійні зміни, які відбуваються в ній. Поступ мови можна досліджувати загалом, охоплюючи всю систему, а також частково, відповідно до розташування мовних елементів – звуків, складів і т.д. Кожен з цих сегментів має своє специфічне співвідношення руху та спокою.

Одним з проблемних питань є взаємодія літературної та діалектної мови. Наукові розвідки І.Ковалика припадають на час, для якого характерна теза про нівеляцію діалектної мови та всезагальний вплив літературної мови. Хоча І. Ковалик усвідомлював, що вплив літературної норми хоча і неминучий, але залежить від низки як інтралінгвальних і екстралінгвальних чинників. Саме на внутрішньомовних чинниках учений наголошував, зазначаючи: „Строкатість структури тієї чи іншої діалектної території з вищим ступенем мовної диференціації в загальному звичайно повільніше піддається процесові олітературення (пор.: західно- і північноукраїнська сильно диференційована смуга і менш диференційована східноукраїнська діалектна територія). Інакше кажучи, інтенсивність процесу олітературення даного діалекту прямо пропорційна до коефіцієнта ступеня самої диференціації цього говору” [7, с. 215].

Отже, вплив літературної мови на діалектні різниться від ступеня диференціації діалектної території, а також архаїчності говірок. Окрім того, вплив літературної мови і, відповідно, варіативність як наслідок цього впливу – факт незаперечний, проте теза про майбутню суцільну нівеляцію діалектів, на нашу думку, сьогодні втратила вже свою актуальність. У процесі взаємодії з літературною формою національної мови діалектне мовлення може подекуди модифікуватися, видозмінюватися, але не зникати. Причому різні рівні діалектної системи систем неоднаково реагують на вплив літературної мови. Якщо лексична система більш відкрита для інновацій, впливів літературної мови, то, наприклад, фонетичний рівень зазнає впливу (точніше, сприймає його) значно менше. І. Ковалик наголошував на тому, процес олітературення фонологічної системи є одним із найскладніших явищ літературної нормалізації [7, с. 225]. Зокрема, такі тривкі характерні

українські діалектні риси, як обниження наголошених голосних переднього та середнього рядів, асиміляція дзвінких приголосних за глухістю – *хл'ін*, *л'ішка*, парокситонічний наголос дієслівних форм та займенників – *була*, *мого*, *твого* у мовленні вихідців з території (в основному це південно-західні говори) їх поширення не тільки не зникає, а, навпаки, входить і в літературну мову вихідців з цієї території [11, с. 165-171].

Хоча “нелітературність” інших діалектних рис фонологічного рівня (переголосу [a] > [e] після м'яких приголосних, шиплячих та [й] (*м'іс'иц' місяць*, *шипка шапка*) чи дорсально-палатальної вимови приголосних [з], [с], [ц] (*з'в'ір*, *с'вито свято*) усвідомлюють навіть нефахівці, намагаючись уникати їх виявів у мовленні і за аналогією переносять відсутність дорсальної вимови на інші лексеми [7, с. 227]. Літературна мова не допускає також асимілятивного „укання” та „икання” (*сурока*, *тибе*), не вбирає або, сприйнявши, поступово „відсортовує” чужі словотворчі та формотворчі засоби, лексеми, фраземи, синтаксичні конструкції в зонах міжмовного та міждіалектного суміжжя [13, с. 227]. Окрім того, варіативності як наслідку взаємодії діалектної та літературної систем укладачі АУМ не розглядають, тому що вона стосується однаковою мірою всіх українських говорів (можливо, позначається сильніше в новожитних говірках) і не створює протиставлення [1, с. 7].

Заслугує на особливу увагу думка І. Ковалика про природу змін у мовленні діалектоносіїв унаслідок впливу літературних форм. У процесі засвоєння літературних норм мовцем – носієм діалектного вияву мови – не завжди має місце субституція, або заміщення, у багатьох випадках настає аституція (доставлення), чи кооптація, тобто оволодіння додатковими мовними величинами, які фіксуються у мовній свідомості і додаються в мові до паралельних величин діалектних (лексичних, граматичних та ін.), що й надалі зберігаються в мовній свідомості поряд із засвоєними літературними мовними величинами [7, с. 219]. Т. Назарова, аналізуючи таку взаємодію літературних та діалектних форм зазначала, що поняття аституції потрібно розуміти радше, як „розкриття етапів процесу поступового витіснення говіркового елемента через діалектно-літературні паралелі” [14, с. 39-40]. Лексичні елементи перебувають в тотожних зв'язках, а після паралельного співіснування набувають розрізнення за місцем локалізації, віком репрезентантів чи за семантикою. Приклади поетапної субституції елементів широко відомі як наслідок взаємодії двох діалектних систем — у фронтальних чи афронтальних діалектних контактах [14, с. 39-40]. Отже, процес взаємодії літературних та діалектних форм довготривалий і часто репрезентований існуванням у мовленні діалектоносіїв паралельних форм

І. Ковалик також безпосередньо брав участь у діалектологічних експедиціях у процесі роботи над Атласом української мови. Матеріали, зібрані у Волинській (с. Сошичне Камінь-Каширського с. Грив'ятки Ковельського районів), Рівненській (с. Великі Озера Дубровицького району) та Львівській (с. Багнувате, Волсянка, Бітля, Матків Турківського, с. Жупани Сколівського районів) областях стали фундаментом для створення лінгвістичних карт II тому АУМ.

Робота з діалектними текстами дала змогу професорові І. Коваликові підгрунтя для теоретичних узагальнень щодо окремих аспектів діалектології [6, с. 96-109] та лінгвістичної географії [8, с. 40-50]. Одне з таких питань – це статус діалектизмів у літературній мові: чи діалектна лексема, потрапляючи у літературне слововживання, набуває статусу загальноновживаного слова. На думку І. Ковалика „діалектизми (слова, звороти та ін.), що стали надбанням літературної мови, але які й надалі мають обмежене територіальне

поширення, слід кваліфікувати як діалектизми відповідно до їх паралельних співвідносних корелятив у інших територіальних діалектах (говірках) [6, с. 100]”.

Аксіоматичною думкою у лінгвістиці є питання формування літературної мови на основі середньонаддніпряньського діалекту південно-східних говорів. Професор І. Ковалик слушно зауважив, що „аж ніяк не можна забувати про відповідну роль у формуванні і дальшому розвитку української національної літературної мови всіх інших українських територіальних діалектів [6, с. 104]”.

Як відомо, в українському мовознавстві лінгвістична географія давно вже перестала бути лише ділянкою чи аспектом дослідження діалектології. На відміну від діалектології, лінгвогеографія досліджує рельєф діалектного простору з вираженими в ньому ареалами окремих діалектних рис і комплексів діалектних рис, які зреалізовані в просторі як діалектні просторові конструкції, що мають свої ядра та периферію [13, с. 13]. Важливим є історичний принцип при укладанні лінгвістичних карт, адже лінгвогеографічні карти часто ототожнюють лише з конкретним часовим зрізом. Але карта – модель діалектного явища, для якого притаманний і синхронний, і діахронний зрізи, це фіксація діалектного явища чи групи явищ як елемента статички, проте за допомогою самої карти, коментарів, легенди можна говорити і про динаміку, історичні зміни.

Серед першочергових завдань лінгвогеографії – картографування зібраного за єдиною програмою відповідно до обраного діалектного обшару матеріалу, створення атласів та інтерпретування карт. Картографування рис діалектного простору з точним їх накладанням на географічний простір передбачає проєкцію на локалізовані в просторі історичні факти і процеси, а також різночасові вияви матеріальної і духовної культур народу

І. Ковалик у науковому доробку торкався і окремих важливих для системи діалектної мови явищ. Як відомо, обниження наголошених голосних переднього ряду – риса, яка охоплює значну частину говірок південно-західного наріччя, локалізуючись у ядрах (гуцульські та західноволинські говірки) та периферії [10, с. 390-398].

Головний вияв фонемі /e/ у наголошеній позиції під дією тенденції до обниження ширшим більш відкритий, наближується до голосних середнього ряду, але рідко сягає заднього ряду, тобто поля розсіювання фонемі /a/. Саме тому на позначення вимови наголошеного [e] з різним ступенем зміни артикуляції дослідники використовують різні символи: [э] – звук переднього ряду середньо-низького підняття, нелабіалізований, [e³] – звук, проміжний між [e] та [э], але ближчий до [e]; [e^a] – звук переднього ряду низького підняття, наближений до дещо пересуненого до середнього ряду [a]; [a^c] – широкий голосний [e].

Зміну в артикуляції наголошеного голосного [e] зауважив, описуючи лемківські говірки, І. Верхратський – *смерака* ‘*смерека*’, *саршін* ‘*шершінь*’, *студант*, *зо* ‘*марло*’ ‘*померло*’ [4, с. 33], але сучасні діалектні матеріали не засвідчують обниження на названій території. На території надсянських говірок поряд з частим підвищенням артикуляції [a] (перезвуком) трапляються, як зазначає М. Пшеп’юрська, випадки обниження наголошеного [e] до категорії звука [a] (середнього або середньо-заднього), особливо після приголосного [p] у групах **tert*, у префіксі *пере-*, після шиплячих, спорадично після [ц] та [й] – *б’їраза* ‘*береза*’, *г’рачка*, *хца* ‘*хоче*’, але у множині *хцем’ї*, *пан’їчав’ї* ‘*паничеві*’, *са’рад’їна* ‘*середина*’ [15, с. 20], хоча обниження охоплює територію Надсянщини непослідовно, часто лише в певному консонантному оточенні та виявляє тенденцію до занепаду. Г. Шило відзначив обниження [e] > [a] в говірках північної Сокальщини та західної Волині (територія, на його думку, найбільшої концентрації). Саме тут голосний [e] обнижує як

старше, так і молодше покоління. Спорадично вияви обниження зафіксовано в інших районах Волинської області (Оваднівському, Устилузькому, Шацькому) та говірках Холмщини після [р], [л], губних, а також після [д], [т], [с], [з], [н], рідше після шиплячих, задньоязикових та фарингального [г] [17, с. 44-45].

Досліджуючи літературну та діалектні форми предикативного прислівника „*траба*”, І. Ковалик припускає, що в долівській говірці та говірках Сокальщини структура „*траба*” пов'язується із загальним фонетичним процесом обниження артикуляції голосного звука [e] > [a] у сусідстві плавних і губних приголосних [9, с. 197]. Щодо існування в лемківських, гуцульських, наддністрянських, покутських, волинських говірках структури „*траба*” як факту несистемного (у названих говірках, на думку автора, немає зміни голосного звука [e] > [a]) [9, с. 198], то сучасні лінгвогеографічні дослідження заперечують несистемність обниження хоча б для території гуцульських, наддністрянських, покутських та волинських говірок, у яких тенденція до обниження наголошених передньоязикових послідовно виявлена на значній території.

На зміну в артикуляції наголошеного голосного [e] звернув увагу Ю. Шевельов, зауваживши, що на Гуцульщині та Покутті наголошений голосний [e] переходить в [a], причому лише на території західної Волині, Гуцульщини та Покуття ця зміна сягнула голосного заднього ряду [a] – *сарце*, *ўчара*, *ўчати* ‘*цети*’, *чалад* ‘*челядь*’, *ўчазли* у позиції після губних, зубних та середньопіднебінних, а на Західному Поліссі [a] виступає після губних, тим часом, як [a^o] – в усіх інших позиціях [16, с. 199-200, 686].

Про системність обниження наголошеного голосного [e] на значному обширі українського діалектного простору говорив А. Залеський [3, с. 82-76], зазначаючи, що лише на території волинських говірок обниження наголошеного [e] утворює компактний ареал (Володимир-Волинський район, західна частина Горохівського р-ну Волинської області).

Якщо визнати волинські говірки за епіцентр обниження наголошених голосних [и] та [e], то зрозуміло, що нейтралізація фонемної опозиції знаходитиметься саме тут. Ареал обниження займає значну частину південно-західного наріччя, охоплюючи територію від Західного Полісся – через Волинь – до Буковини та Гуцульщини, хоча масштаби та умови в ній варіюються [16, с. 199].

Зрозуміло, що сучасний ареал обниження не є суцільним. Ю. Шевельов наголошував на тому, що ареал [e] > [a] навряд чи охоплював цілу територію південно-західного наріччя української мови, тому можемо констатувати „наявність численних еволюційних явищ місцевого масштабу, які згодом зазнали помішання з явищами відмінного характеру або сили в прилеглих зонах. Тепер неможливо встановити географічні центри та периферію первісної еволюції [e] напрямку до [a]; лише для більшості волинських говірок, включно з південною Берестейщиною, може гіпотетично постулюватися системність зміни [e] до [a]” [16, с. 200]. Імовірніше сьогодні можемо говорити про острівні ареали (окрім волинських та гуцульських говірок), які збереглися внаслідок тенденції до занепаду явища.

Найпослідовніше зміна артикуляції наголошеного [e] виявляється в західній частині волинських говірок (ядро явища) після передньоязикових, губних, шиплячих та сонорних у кореневих морфемах, подекуди з повною нейтралізацією фонемної опозиції /e/~//. На півночі південно-західного діалектного масиву ареал окреслює вузьку смугу північних та північно-східних районів Волинської області, де послідовно зазнає обниження голосний [e] у кореневих морфемах – *ўме^oр*, *дан^o*, *ўжа^o*, *та^oпар*, *дара^oва*, проте у флексії – *їде* (Ратнівський р-н Волинської обл.), *ўме^oрла*, *та^oрли^o*, *сте^oл^oат*, але *л^oудей* (Любешівський р-н Волинської обл.). Паралельні форми з обниженням [e] та його

відсутністю поширені на периферії ареалу – у наддністрянських, надсянських говірках, східній частині волинських говірок [12, с. 54-60].

Отже, погляди І. Ковалика на обниження наголошеного голосного [e] пов'язані в відсутністю системного аналізу фонетичних діалектних явищ. Укладання карт АУМ і подальші лінгвогеографічні студії, інтерпретація матеріалів карт, подає більш узагальнену картину: для південно-західних говорів не характерна несистемність обниження хоча б для території гуцульських, наддністрянських, покутських та волинських говірок, у яких тенденція до обниження наголошених передньозаконних послідовно виявлена на значній території [12, с. 54-60].

Питання діалектології, яких торкався у своїх працях І. Ковалик ще в другій половині ХХ століття, вирізняються новизною та не втрачають актуальності і в наш час для аналізу діалектологічних та лінгвогеографічних проблем.

1. Атлас української мови. – Т. 3. – Київ, 2001
2. *Закревська Я.* Діалектологічні студії у творчому доробку Івана Ковалика / Я. Закревська // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 23-27
3. *Залеський А. М.* Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – Київ, 1973
4. *Верхратський І.* Про говір замішанців / Іван Верхратський – Львів, 1894. – С. 153-210
5. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків / Іван Верхратський // Збірник філологічної секції НТШ. – Т. V. – Львів, 1902. – С. 1-488
6. *Ковалик І.* Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі. українська літературна мова у її взаємодії з територіальними діалектами / І. Ковалик // Українська літературна мова в її зв'язках з територіальними діалектами. – Київ, 1977. – С.96-108
7. *Ковалик І.І.* Деякі загальнотеоретичні питання перспективної діалектології (на матеріалах процесу літературної нормалізації живої народно-розмовної мови населення сучасної Львівщини) // Питання українського і слов'янського мовознавства – Львів – Івано-Франківськ, 2008. – С. 214-233
8. *Ковалик І.І.* Про синхронію і діахронію в діалектології / І. Ковалик // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. – К., 1965. – С. 40-50.
9. *Ковалик І.І.* Слово „*треба*” в українських говірках і літературній мові / І. Ковалик // Мовознавство. Наукові записки. – Т.ХVI. – С.198-204
10. *Костів О.* Дистрибуція обниження голосних у південно-західних говорах / О. Костів // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – Вип. 4. – С.390-398.
11. *Костів О.* Сучасне діалектне мовлення з погляду динаміки / О. Костів // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів: Львівський національний ун-т, 2016. – Вип.63. – С.165-171
12. *Костів О.* Ядро та периферія ареалу обниження наголошеного голосного [e] в говірках південно-західного наріччя / О. Костів // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів: Львівський національний ун-т, 2003. – Вип. 30. – С.54-60.
13. *Коць-Григорчук Л.М.* Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору /Л. Коць-Григорчук. – Нью-Йорк – Львів, 2002.

14. Назарова Т. Деякі питання типології зв'язків літературної мови і діалектів / Т. Назарова // Українська літературна мова у її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977. – С. 31-49.
15. Пшеп'юрська М. Надсянський говір./ Марія Пшеп'юрська – Варшава, 1938.
16. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов – Харків: Акта, 2002.
17. Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г.Ф. Шило – Львів, 1957.

Стаття надійшла до редколегії 18. 05. 2017

доопрацьована 20. 06. 2017

прийнята до друку 25. 08. 2017

IVAN KOVALYK AND MODERN DIALECTOLOGY PROBLEMS

Oksana Kostiv

*Ivan Franko National University of Lviv,
Ivan Kovalyk department of Ukrainian language,
Universytets'ka 1/234, 79001, str., Lviv, Ukraine
tel.: (0 322) 239 47 17*

The article presents the systematized description of the prof. I. Kovalyk views about important questions of Ukrainian dialectology and linguistic geography.

Professor I. Kovalyk, one of the first in Ukrainian linguistics, have analyzed synchronicity and diachronic in dialectology and have noted that the correlation between phenomena of static and dynamics in dialects is primarily based on systematicness of the dialects.

I. Kovalyk's scientific intelligence is at a time that is characterized by a thesis about the levelling of the dialectal language and the universal influence of the literary language.

Although I. Kovalyk realized that the influence of the literary norm, although inevitable, but depends on a number of intraring and extralinguistic factors, I. Kovalyk also directly participated in dialectological expeditions in the process of working on the Atlas of the Ukrainian language.

Working with dialectal texts gave professor I. Kovalyk a basis for theoretical generalizations on certain aspects of dialectology and linguistic geography. One such issue is the status of dialecticism in the literary language: whether the dialect lexeme, getting into literary usage, acquires the status of a commonly used word.

Prof. I. Kovalyk views on the depression of the accentuated vowel [e] are related in the absence of a systematic analysis of phonetic dialectal phenomena. The laying of AUM maps and subsequent linguistic and geographic studies, the interpretation of card materials, gives a more generalized picture: for the southwest dialects, the unsystematic degradation is not characteristic for the territory of Hutsul, Naddnistryanshchyna, Pokuttya, and Volyn' dialects, in which the tendency for the deprivation of the accentuated front lobes has been consistently found to be significant territory.

Key words: diachronic, synchronic, dialects, literary language, depression of accentuated vowels.